

ΤΟ 1922 ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΦΥΓΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

*«Οι Έλληνες λένε πως οι Τούρκοι έκα-
ψαν την Σμύρνη,
Οι Τούρκοι λένε πως οι Έλληνες την κάψαν.
Ποιος μπορεί να ξέρει την αλήθεια.
Δεν έχω κέφι για συζήτηση.»
Σεφέρης, Μέρρες, Ιούλιος, 1950*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ: Η ερμηνεία ενός ιστορικού γεγονότος μπορεί να παρουσιάζει διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις διαφορετικές κοινωνίες και μάλιστα μέσα στην ίδια κοινωνία. Το 1922, η προσφυγιά και η Ανταλλαγή Πληθυσμών είναι ένα κοινό ιστορικό γεγονός και για την Ελλάδα και για την Τουρκία. Η αφήγησή του, όμως, είναι διαφορετική στην ελληνική και τουρκική αφήγηση / συλλογική μνήμη. Το παρακάτω άρθρο ερευνάει την αφήγηση του 1922, της προσφυγιάς και της ανταλλαγής των πληθυσμών στην ελληνική αφήγηση και στην τουρκική αφήγηση.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: 1922, προσφυγιά, η Ανταλλαγή Πληθυσμών, ελληνική λογοτεχνία, τουρκική λογοτεχνία.

ABSTRACT: Representation of the same historical fact might embody differences between different societies and sometimes even in the same society. 1922, refugees and Exchange of Population is a shared historical event both for Greece and Turkey. Reflection of these shared events, although, is rather different both in Greek and Turkish collective memories / narratives. The following article is about different reflections of 1922, refugees and Exchange of Population in Greek and Turkish narratives.

KEY-WORDS: 1922, refugees, Exchange of Population, Greek Literature, Turkish Literature.

1.- Εισαγωγή

Οι σχέσεις Ελλάδος-Τουρκίας, άλλοτε φιλικές και άλλοτε εχθρικές, αποτέλεσαν ένα από τα πιο επίμαχα ζητήματα της πολιτικής και των δύο χωρών. Οι δεσμοί όμως που αναπτύχθηκαν μεταξύ των πολιτών των δύο χωρών ακολούθησαν μία διαφορετική πορεία, η οποία αποτυπώνεται και στα λογοτεχνικά έργα. Υπάρχουν πολλές περιπτώσεις, όπου οι οποιεσδήποτε διαφορές, γλωσσικές, θρησκευτικές ή εθνικές δεν εμπόδισαν την προσέγγιση των δύο λαών¹ κυρίως σε επίπεδο διαπροσωπικών σχέσεων μεταξύ απλών ανθρώπων.

Αυτού του είδους οι σχέσεις δεν έχουν ερευνηθεί επαρκώς. Δεν ξέρουμε π.χ. τί ακριβώς σκέφτεται ο μέσος πολίτης της μίας χώρας για τον 'άλλο', ή απέναντι από ένα ιστορικό γεγονός, αν αυτές οι σκέψεις παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις μέσα στο χρόνο και με την επίσημη αφήγηση ή όχι. Εάν θέλουμε πράγματι να προσεγγίσουμε τη σκέψη του απλού πολίτη, δεν θα πρέπει να την αναζητήσουμε σε επίσημα έγγραφα, λόγους πολιτικών, «επισήμων» ιστορικών ή δημόσιων παραγόντων, οι οποίοι σε μεγάλο βαθμό εκφράζουν τις επίσημες θέσεις του κράτους.

Σύμφωνα με τον M. Somers και G. Gibson τα άτομα και οι κοινωνίες την θέση τους ανάμεσα στα άλλα άτομα και κοινωνίες καταλαβαίνουν μέσα από μία "ιστορική αφήγηση". Οι σκέψεις και κοινωνικές αντιλήψεις δημιουργούνται ανάλογα με αυτή την "αφήγηση". Αυτή η διήγηση παίζει καθοριστικό ρόλο στις συμπεριφορές των ανθρώπων. Η ιστορία, η λογοτεχνία και οι καλλιτεχνικές δραστηριότητες είναι οι θεσμοί που οι κοινωνίες συζητούν, συμφωνούν και κατοχυρώνουν την δίκη τους αφήγηση.

Τα λογοτεχνικά κείμενα είναι ιδιαίτερα σημαντικά για τις ανθρωπιστικές σπουδές. Η λογοτεχνία συγκροτεί ένα σημαντικό πεδίο για την ανίχνευση της σχέσης του "εγώ" με τον "άλλον"¹, με το περιβάλλον και με την αφήγηση που τον περιβάλλει.

Η λογοτεχνία αποδεικνύει την σχέση του ατόμου με την αφήγηση που το περιβάλλει διότι: α) γράφεται από ένα μέλος της ομάδας, β) απευθύνεται στη πλειοψηφία της κοινωνίας και αντικατοπτρίζει το σύνολο των αξιών της, γ) είναι γραμμένη στην γλώσσα της ομάδας, η οποία είναι φορέας του συνόλου αξιών της κοινωνίας, άρα έχει σημειολογική αξία, δ) έχει μεγαλύτερο ορίζοντα ζωής σε σύγ-

¹ Και ούτε «το περιεχόμενο της εικόνας του "άλλου" δεν είναι ουδέτερο. Δεν αντικαθίσταται μόνο η σειρά για ένα μεγαλύτερο πλούτο, για μία μεγάλη ανατροπή της πραγματικότητας. Δεν είναι μόνο μία απλοποίηση. Είναι όλα αυτά και κάτι παραπάνω. Είναι η εξασφάλιση του αυτοσεβασμού μας. Είναι προβολή των δικών μας αξιών, της δικής μας θέσης και των δικών μας δικαίων πάνω στον κόσμο. Για αυτό οι εικόνες είναι φορτισμένες με αισθήματα που είναι συνυφασμένα με αυτές. Αυτές οι εικόνες είναι το κάστρο των παραδόσεών μας, και πίσω από αυτές τις άμυνες αισθανόμαστε ασφαλείς για την θέση που κατέχουμε» (LIPMANN 1922: 96).

κριση με τα άλλα μέσα μαζικής ενημέρωσης². Δηλαδή, η λογοτεχνία είναι ένας από τους σημαντικότερους θεσμούς μιας κοινωνίας, όπου καταγράφεται, συζητείται και κατοχυρώνεται το σύνολο των αξιών, δηλαδή η ταυτότητα της κοινωνίας. Η μετάφραση της λογοτεχνίας δεν είναι μία απλή διαδικασία αλλά το άνοιγμα μιας κοινωνίας στην άλλη. Αυτό το άνοιγμα αποκτάει ιδιαίτερα ενδιαφέρον όταν πραγματοποιείται ανάμεσα στις δύο κοινωνίες όπου ο “ένας” είναι ο “άλλος” της άλλης “φαντασιακής κοινότητας”³ όπως η Ελλάδα και η Τουρκία. Με άλλα λόγια, το αφήγημα μίας κοινωνίας μαζί με την εικόνα του “άλλου” παρουσιάζουν πολλά ενδεικτικά στοιχεία για την κοινωνία που τα έχει δημιουργήσει.

Στις σελίδες που ακολουθούν θα ερευνηθεί η απεικόνιση του 1922 και της Ανταλλαγής Πληθυσμών και της προσφυγιάς τόσο στην ελληνική όσο και στην τουρκική αφήγηση (ιστοριογραφία, λογοτεχνία, κινηματογράφος).

* * *

Είναι γνωστό πως από το 1919 έως το 1922 οι Έλληνες και οι Τούρκοι πολέμησαν στο έδαφος της Μικράς Ασίας. Αυτός όμως δεν ήταν ένας οποιοσδήποτε πόλεμος και για τους Έλληνες και για τους Τούρκους. Για αυτό, και το 1922 δεν περιγράφεται απλά και μόνο με τις λέξεις ήττα ή νίκη. Ονομάζεται Μικρασιατική Καταστροφή για τη μία πλευρά, ή Τουρκικός απελευθερωτικός αγώνας (ή η επικράτηση του) για την άλλη.

Το 1922, επίσης, και η υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάννης ένα χρόνο αργότερα σηματοδοτεί την αφετηρία μίας καινούριας περιόδου για ολόκληρη την περιοχή⁴. Αναγνωρίστηκε διεθνώς η ίδρυση της Τουρκίας ως εθνικού κράτους. Περαιτέρω, ετέθη ως στόχος από το νέο κράτος να μετατραπεί η ζωή των ανθρώπων και των θεσμών σύμφωνα με τα κριτήρια ενός καινούριου συστήματος: του εθνικισμού-μοντερνισμού. Στη Λωζάννη υπογράφηκε και η πρώτη, ως την εποχή εκείνη, *υποχρεωτική* Ανταλλαγή Πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία.

Το τέλος του πολέμου, το 1922, και η Ανταλλαγή των Πληθυσμών, αν και βιώθηκαν έντονα τόσο από τους Έλληνες όσο και από τους Τούρκους, είχαν διαφορετική λειτουργία στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση. Στην Ελλάδα το 1922 και η προσφυγιά έγινε κοινό σημείο αναφοράς της συλλογικής μνήμης, ενώ στην Τουρκία η Ανταλλαγή των Πληθυσμών και η προσφυγιά αποσιωπήθηκαν μέχρι

² Βλ. ΤΖΟΥΜΑ, *Η Διπλή Αναγνώση του κειμένου*, Αθήνα 1991.

³ Ο όρος “φαντασιακή κοινότητα” χρησιμοποιείται εδώ με την έννοια που τον χρησιμοποιεί ο Benedict Anderson (1991).

⁴ Η συνθήκη της Λωζάννης υπογράφηκε στο τέλος του συνεδρίου (24 Ιουλίου 1923) που άρχισε στις 21/11/1922 και διέκοψε τις εργασίες του στις 4/2/1923 και τις επανέλαβε στις 23/4/1923. Το επίσημο όνομα του συνεδρίου ήταν «Συνδιάσκεψη για τα προβλήματα της Εγγύς Ανατολής».

την δεκαετία του 1980. Και μετά το 1980 όχι μόνο “αποκαλύφθηκαν” αλλά και έγιναν και ένα μέσο έκφρασης αντίπαλο προς το επίσημο αφήγημα.

Θα παρακολουθήσουμε την απεικόνιση αυτού του κοινού ιστορικού γεγονότος στην ελληνική και την τουρκική αφήγηση με επίκεντρο την λογοτεχνία. Θα ερευνηθούν οι πιθανοί λόγοι της διαφορετικής προσέγγισης που παρατηρούνται ανάμεσα στις δύο αφηγήσεις και θα επισημανθούν οι αλλαγές που παρατηρούνται τα τελευταία χρόνια στην τουρκική αφήγηση.

2.- Το 1922 και προσφυγιά στην ελληνική αφήγηση

Για την Ελλάδα το 1922 είναι η Μικρασιατική Καταστροφή. Και η πρώτη σκηνή που συνδέεται με την Καταστροφή είναι η πυρκαγιά της Σμύρνης, τα γυναικόπαιδα στο λιμάνι και στις βάρκες που αρμενίζουν στη δίνη των συγκυριών....

Η αποβίβαση του ελληνικού στρατού στη Σμύρνη το 1919 είχε τερματιστεί με τον ξεριζωμό σχεδόν ενάμιση εκατομμυρίου Χριστιανών Ορθοδόξων από τη Μικρά Ασία. Είναι γνωστό ότι η μετακίνηση του χριστιανικού ορθόδοξου πληθυσμού από τη Μικρά Ασία στην Ελλάδα είχε πραγματοποιηθεί τουλάχιστον υπό δύο διαφορετικές συνθήκες. Το πρώτο κύμα είχε ακολουθήσει την αποσποδρόμηση του ελληνικού στρατού. Πρόκειται για τους χριστιανικούς πληθυσμούς οι οποίοι ζούσαν στα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, και είχαν βιώσει τη σφοδρότητα του πολέμου. Η ζωή τους βρισκόταν σε κίνδυνο μετά το 1922 και είχαν τη δυνατότητα της φυγής. Ενώ οι χριστιανοί που κατοικούσαν στη μικρασιατική ενδοχώρα (περίπου πεντακόσιες χιλιάδες) αποτελούν την δεύτερη κατηγορία. Η υποχρεωτική μετακίνηση τους έγινε μετά την υπογραφή της σχετικής Συμφωνίας στη Λωζάννη κάτω από κάπως πιο οργανωμένες συνθήκες.

Η απορρόφηση ενός και πλέον εκατομμυρίου προσφύγων σε 4 εκατομμύρια πληθυσμού έγινε αμέσως ορατή. Πήρε την μορφή των προσφυγικών συνοικισμών, των σοβαρών οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων. Το 1922 αποτελεί ένα από τα σημαντικά κεφαλαία της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η εξιστόρησή του δεν περιορίστηκε μόνο στην ιστοριογραφία. Βρήκε μία σημαντική θέση και στη λογοτεχνία.

Η πρώτη προσφυγική γενιά στην Ελλάδα εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους σε σχέση με τα συγκλονιστικά γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος που είχε βιώσει. Οι πρόσφυγες αμέσως σχεδόν μετά την άφιξή τους στην Ελλάδα αρχίζουν να γράφουν για τα βιώματά τους, δηλαδή για τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, τον πόλεμο ή τα εργατικά τάγματα όπου είχαν υπηρετήσει. Ένας από αυτούς, ο Ηλίας Βενέζης, κάνοντας λόγο για την αφορμή λόγω της οποίας άρχισε να γράφει,

αναφέρει το εξής περιστατικό: «Πριν από 45 χρόνια, δηλαδή το 1924, ήταν η μέρα που γύριζα στη Μυτιλήνη από τα κάτεργα της Ανατολής. Η αποβάθρα ήταν γεμάτη κόσμος. Όλοι ήθελαν να μου σφιξουν το χέρι, να μου μιλήσουν, να με ρωτήσουν, για τους δικούς τους που είχαν μείνει απέναντι στην αιολική γη. Κάποια στιγμή με πλησίασε ένας άνθρωπος (ο Μυριβήλης) και μου είπε

- *Τί σκοπεύεις να κάνεις τώρα;*
- *Να ξεχάσω! –είπα απλά.*
- *Πρέπει να τα γράψεις όλα.*
- *Όλα!; –Ρώτησα με αγωνία.*
- *Όλα!.*

Δίσταζα, δεν ήθελα να γράψω, δεν μπορούσα να γράψω. «Άκου», μου λέει ο φίλος μου, «είμαι και εγώ λίγο συγγραφέας. Δημοσιεύω ένα δικό μου μυθιστόρημα στην Καμπάνα. Είναι μία καλή εφημερίδα. Όταν τελειώσω το δικό μου, κοίτα να έχεις έτοιμο το δικό σου»... Η Ζωή Εν Τάφω τελείωσε σε μερικές μέρες»⁵.

Επίσης ο Γιώργος Θεοδοκάς⁶ στο δοκίμιό του *Ελεύθερο Πνεύμα* (1929) διατυπώνει μία πρώτη άποψη σχετικά με τις επιδράσεις της Μικρασιατικής Καταστροφής πάνω στην πνευματική ζωή. Σημειώνει τα εξής: «Βαρύτατη υπήρξε και είναι ακόμα στον τόπο μας η ηθική επίδραση της ήττας. [...] Οι προσβύτεροί μας βούλιαξαν στο λιμάνι της Σμύρνης όχι μόνο τις δυνάμεις τους, αλλά και τα ιδανικά τους, και την αυτοπεποίθησή τους. Στα 1922 έπαυσαν να έχουν εμπιστοσύνη στην Ελλάδα. Από τότε ως σήμερα ο τόπος μας έζησε χωρίς γενναία και ευγενικά συναισθήματα, χωρίς την ανάγκη να ξεπεράσει τον εαυτό του, χωρίς καμία έξαρση. Η καταστροφή έπνιξε κάθε πνοή ιδεαλισμού. [...] Το βέβαιο είναι πως την επομένη του πολέμου, όταν ολόκληρη η Ευρώπη αναθεωρούσε τις πνευματικές αξίες της, εμείς δεν αναθεωρήσαμε τίποτα γιατί μας έλειψαν οι δυνάμεις. Τα αφήσαμε όλα όπως ήταν και μπήκαμε στον εικοστό αιώνα με κλειστά μάτια. [...] Η καταστροφή έπνιξε κάθε πνοή ιδεαλισμού» (1988: 63). Θεωρεί, ειδικότερα, πως η πεζογραφία της εποχής του είχε επηρεαστεί από το γενικό κλίμα: «Τέτοια είναι η κατάσταση της Ελληνικής πεζογραφίας, ύστερα από έναν αιώνα ανεξάρτητης ζωής. Αν έπρεπε να χαρακτηρίσω αυτή την κατάσταση με μία λέξη θα έγραφα την λέξη *αναμία*» (1988: 53). Ευαγγελίζεται τον ερχομό μίας καινούριας γενιάς, και πιστεύει ότι οι δυσκολίες που είχε ζήσει και θα ζούσε αυτή η νέα γενιά θα την έκανε να ικανότερη και δυνατότερη. Μόνο αυτή η γενιά, έχοντας γνωρίσει την πραγματικότητα της εποχής, θα μπορούσε να προσφέρει τα έργα που χρειαζόταν η κοινωνία: «Κρούει η ώρα μίας νέας ελληνικής γενεάς, πιο ώριμης από τις προηγούμενες και μπορού-

⁵ ΝΕΣ, 1970, τεύχ. 1033, τομ. 88, σ. 949.

⁶ Στο έργο αυτό, είχε υπογράψει με το συμβολικό ψευδώνυμο Ορέστης Διγενής.

σαμε να ελπίζουμε πιο δυνατής, γιατί είναι μια γενεά σκληραγωγημένη, που ανατράφηκε μες' στην ατμόσφαιρα του πολέμου, της καταστροφής και της αναρχίας, που γνώρισε πολύ νωρίς τις πιο βαθιές συγκινήσεις, που άρχισε πολύ νωρίς να σκέπτεται τα πιο φλογερά προβλήματα, που κατάλαβε πολύ νωρίς, από τα μικρά της χρόνια, πως η ζωή δεν είναι μία εύκολη ιστορία. Η μεγάλη αξία αυτής της γενιάς είναι ότι φέρνει ξανά την νικημένη Ελλάδα μερικές πιθανότητες αυτοπεποίθησης και εξύψωσης, μερικές ελπίδες κατάκτησης της ζωής. Την αγαπούμε την γενιά μας, παρ' όλα τα ελαττώματά της, γιατί μοιάζει να είναι μία γενεά ζωντανών και τολμηρών ανθρώπων. Άμα το θελήσει να καθαρίσει αυτό το έλος που μας περιβάλλει και θα δώσει στον τόπο τις ψυχικές δυνάμεις που του λείπουν» (1988: 74). Η παραπάνω τοποθέτηση του Γιώργου Θεοτοκά θα θεωρηθεί αργότερα από τον Mario Vitti ως «το πρώτο τεκμήριο της αυτογνωσίας» της Γενιάς του '30 (Vitti, 1995: 27).

Η κατάθεση του Θεοτοκά με τις επιδράσεις του 1922 στην πνευματική ζωή σχετίζεται άμεσα με την καινούρια πορεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ο Λίνος Πολίτης σχετικά με αυτή τη νέα γενιά σημειώνει τα εξής: «Ένα γεγονός άσκησε μεγάλη επίδραση στους λογοτέχνες της γενιάς αυτής, γεγονός που ρίχνει βαριά τη σκιά του σε όλη τη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή και σε όλη την πνευματική και την κοινωνική οργάνωση: η Μικρασιατική Καταστροφή και η Ανταλλαγή Πληθυσμών που ακολούθησε. Ιδέες και όνειρα που έτρεφαν οι προηγούμενες γενιές για την αποκατάσταση του ελληνισμού στα πρωτοτερινά όρια του βυζαντινού κράτους, κατέρρευσαν μονομιάς τον Σεπτέμβριο του 1922, και μία καινούρια πραγματικότητα και σοβαρότητα αντικατέστησαν τον προγενέστερο κάπως χιμαιρικό ρομαντισμό. Η γενιά του '30 εκφράζει στη λογοτεχνία την καινούρια αυτή ωρίμανση» (Πολίτης, 1980: 302).

Στην νεοελληνική λογοτεχνία, μετά την Μικρασιατική Καταστροφή και ξεριζωμό, για πρώτη φορά εμφανίστηκαν μυθιστορήματα, διηγήματα και αναμνήσεις που είχαν πρόθεση της μαρτυρίας των αυτόπτων. Τα έργα αυτά εξιστορούσαν τα γεγονότα του πρόσφατου παρελθόντος, δηλαδή την ζωή των ανθρώπων πριν και μετά τον πόλεμο, τον ξεριζωμό, την προσφυγιά, τον ίδιο τον πόλεμο, τα εργατικά τάγματα, και τις δυσκολίες της προσφυγικής ζωής. Επίσης για πρώτη φορά εκδόθηκαν και *bildungsroman*.⁷ Σε αυτό το είδος μυθιστορήματος η εξιστόρηση ταυτίζει τον τερματισμό των ευτυχισμένων παιδικών χρονών με τον ερχομό μίας καταστροφής: με την απώλεια της πατρίδας στη συγκεκριμένη περίπτωση της Μικράς Ασίας. Ο *Λεωνής* (1940) του Γιώργου Θεοτοκά, το μυθιστόρημα *Στον Χατζηφραγκού* (1963) του Κόσμου Πολίτη και η *Αιολική Γη* (1943) του Ηλία Βενέζη ήταν τα πρώτα δείγματα του είδους αυτού στην ελληνική λογοτεχνία.

⁷ ABRAHAMS (1985): 193.

Στον κατάλογο που ακολουθεί περιλαμβάνονται τα πιο σημαντικά πεζογραφικά έργα της πρώτης προσφυγικής γενιάς σχετικά με τα παραπάνω θέματα. Κάτω από όνομα του κάθε συγγραφέα σημειώνεται ο τίτλος των έργων του και μέσα σε παρένθεση ο χρόνος της πρώτης τους έκδοσης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Α

- 1.- Βενέζης, Ηλίας: *Το Νούμερο 31328* (1931); *Γαλήνη* (1939); *Αιολική Γη* (1943); *Ωκεανός* (1956); *Αιγαίο* (1941); *Άνεμοι* (1944); *Ακίφη* (1944); *Μικρασία, Χαίρε* (1974).
- 2.- Δούκας, Στρατής: *Ιστορία Ενός Αιχμάλωτου* (1929).
- 3.- Θεοτοκάς, Γιώργος: *Αργώ* (1936); *Λεωνής* (1940); *Ευριπίδης Πεντοζάλης και Άλλες Ιστορίες* (1937).
- 4.- Μυριβήλης, Στρατής: *Η Δασκάλα Με Τα Χρυσά Μάτια* (1933); *Η Παναγία Η Γοργόνα* (1949).
- 5.- Πολίτης, Κοσμάς: *Στου Χατζηφράγκου* (1963).
- 6.- Πρεβελάκης, Παντελής: *Το Χρονικό Μίας Πολιτείας* (1938).
- 7.- Κόντογλου, Φώτης: *Το Αίβαλι Η Πατρίδα Μου* (1962).
- 8.- Σωτηρίου, Δίδω: *Ματωμένα Χώματα* (1962).

Αυτή η αναπαραγωγή του πρόσφατου ή σχεδόν πρόσφατου παρελθόντος με την έκδοσή των παραπάνω βιβλίων συνέβαλε, ως ένα ορισμένο βαθμό, στο να συμμεριστεί τα τραγικά γεγονότα της εποχής ολόκληρη η ελληνική κοινωνία. Δηλαδή, οι ερμηνείες και οι αναμνήσεις ενός σημαντικού ποσοστού του πληθυσμού (1/4) έγιναν κτήμα της υπόλοιπης κοινωνίας.

Οι πρόσφυγες, επίσης, ίδρυσαν συλλόγους, που τους βοηθούσαν στην καθημερινή τους ζωή στην Ελλάδα. Η ανάμνηση της πατρίδας μαζί με πιο φωτεινό και πιο ευτυχημένο παρελθόν ήταν ένας τρόπος να αντεπεξέλθει η προσφυγική κοινωνία στις δυσκολίες της καθημερινής ζωής. Παράλληλα με αυτό, ο πολιτισμός των προσφύγων που διέσωζαν οι σύλλογοι ήταν ένα στοιχείο το οποίο μπορούσε με υπερηφάνεια να προβάλλεται και προς έξω.

Στην καταγραφή και την αναπαραγωγή του παρελθόντος η συμβολή του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών υπήρξε καθοριστική. Το Κέντρο ιδρύθηκε το 1930 από την Μέλω Λογοθέτη Μερλιέ και τον Octave Merlier. Το 1950 άρχισε συστηματικά να ερευνά και να συλλέγει τις μαρτυρίες των προσφύγων. Οι μαρτυρίες ταξινομήθηκαν ανάλογα με τους τόπους καταγωγής τους. Ως αποτέλεσμα των μακρόχρονων αυτών ερευνών δημιουργήθηκε ένα σημαντικό αρχείο και μία μεγάλη βιβλιοθήκη.

Σήμερα το 1922 εξακολουθεί να είναι ένα σημαντικό σημείο αναφοράς για την ελληνική αφήγηση και γενικά την ελληνική κοινωνία. Η δεύτερη ακόμη και η

τρίτη γενιά των συγγραφέων εξακολουθεί να ακόμη γράφει λογοτεχνικά έργα σχετικά με την *Καταστροφή* και με την προσφυγιά (Χ. Σαμουηλίδης, Θ. Αθανασιάδης, Α. Νενεδάκης, Γ. Ανδρεάδης, Γ. Θεοδοσιάδης, Μ. Δούκα, Π. Καρνέζης κτλ.)

Τα θέματα αυτά βρήκαν τη θέση τους και στον ελληνικό κινηματογράφο. Τουλάχιστον τρεις ταινίες αναφέρονται στο 1922. Το 1922 είναι η πρώτη ταινία. Γυρίστηκε από τον Νίκο Κούνδουρο το 1978. Αν και δεν αναφέρεται στον τίτλο έχει βασιστεί στο μυθιστόρημα *Το Νούμερο* του Ηλία Βενέζη. Η δεύτερη ταινία που αξίζει να μνημονευθεί ανήκει στην Μαρία Μαυρίκου. Λέγεται *Ταξίδι*. Η Μαυρίκου στο *Ταξίδι* εξιστορεί την επίσκεψη δύο αδελφών στα πατρικά τους μέρη, στη Μικρά Ασία. Πρόκειται για ένα ταξίδι μέσα στον χρόνο και χώρο. Το 2001 η ταινία πήρε το βραβείο *Αβδί Ιπεκτσι*. Η τρίτη ταινία που σχετίζεται με το 1922 και την προσφυγιά είναι *Οι Νύφες*. Γυρίστηκε το 2004 με σκηνοθέτη τον Παντελή Βούλγαρη. Η ταινία συνδέεται με το 1922 εφόσον αρχίζει σε ένα καράβι το οποίο αποπλέει από το λιμάνι της Σμύρνης. Στο επίκεντρό της ταινίας βρίσκονται πάλι γυναίκοί/παιδα που αρμενίζουν στη δίνη των συγκυριών.

3.- Το 1922 και προσφυγιά στην τουρκική αφήγηση

Η συναισθηματική και ιστορική φόρτιση του 1922 στην τουρκική ιστορία βρίσκεται στον αντίποδα σχεδόν της ελληνικής, όπως και τα συμφραζόμενά της. Το 1922 είναι για την Τουρκία σύμβολο μίας νέας αρχής. Έχει άμεση σχέση με την ίδρυση του τουρκικού εθνικού κράτους και τη διεθνή αναγνώριση της ανεξαρτησίας του.

Στην τουρκική περίπτωση η άφιξη των προσφύγων δεν πραγματοποιήθηκε την επαύριον της λήξης του πολέμου αλλά έγινε τους πρώτους οχτώ μήνες του 1924 (Çanlı, 1994). Ο αριθμός των προσφύγων υπολογίζεται σε περίπου τετρακόσιες πενήντα χιλιάδες. Ο χώρος της Ανατολίας βεβαίως δεν ερχόταν αντιμέτωπος για πρώτη φορά με τους πρόσφυγες και τα προβλήματά τους. Αντιθέτως, λόγω ανάπτυξης των εθνικισμών στα Βαλκάνια, ήταν συνηθισμένος να δέχεται μουσουλμανικούς πληθυσμούς ως πρόσφυγες.

Η απορρόφηση των τετρακόσιων πενήντα χιλιάδων ανταλλαξιμών από έναν πληθυσμό δέκα εκατομμυρίων εκείνη την εποχή δεν είχε τις ίδιες “όρατες” και συγκλονιστικές όσο και ανατρεπτικές πολλών ισορροπιών συνέπειες όπως είχε γίνει με την Ελλάδα. Παρόλο αυτό ούτε στην Τουρκία η εγκατάσταση των προσφύγων δεν υπήρξε εύκολο θέμα. Ο ερευνητής Αρι αναφέρει τα εξής λόγια του τότε Υπουργού Οικοδόμησης και Εγκατάστασης Mahmut Celal Bey (Bayar) σχετικά με τις δυσκολίες της εγκατάστασης των προσφύγων: «Δεν μπορούμε να τους εγκαταστήσουμε ούτε στο νησί ούτε στη καμένη γη. Μα ολόκληρη η χώρα

είναι καμένη και ερείπια από μία άκρη ως την άλλη άκρη. Που θα τους εγκαταστήσουμε;» (Αγι, 1995:111).

Η Ανταλλαγή των Πληθυσμών και η προσφυγιά είναι το εγγύς παρελθόν, το χτες, της σύγχρονης τουρκικής ιστορίας. Παρόλο αυτό δεν είχε, για ένα μεγάλο διάστημα, καμία θέση στο επίσημο αφήγημα της χώρας, μόνο απουσία και σιωπή. Μέχρι την δεκαετία του 1980 η Ανταλλαγή των Πληθυσμών και η προσφυγιά δεν εξιστορούνται ως κύριο θέμα σε κανένα βιβλίο. Αναφέρονται μόνο έμμεσα και σε ελάχιστες περιπτώσεις. Ο Ακά Γούνδουζ στο μυθιστόρημα του το *Αστέρι του Δικμέν* (Aka Gündüz, *Dikmen Yıldızı*, 1928) χαίρεται για τον αφανισμό των Ρωμιών. Ο συγγραφέας Ρεσάτ Νούρη Γουντεκίν (Reşat Nuri Güntekin) κινείται σε εντελώς αντίθετη γραμμή. Το μυθιστόρημα του *Η Νύχτα της Φωτιάς* (*Ateş Gecesi*, 1942) είναι γεμάτο αναφορές σε αυτούς που έφυγαν και σε εκείνους που ήρθαν. Ο κεντρικός χαρακτήρας της διήγησης είναι ένας νεαρός. Νοσταλγεί τους Ρωμιούς που δεν βρίσκονται πια εκεί. Αγαπάει μία προσφυγόπουλα της οποίας η οικογένεια καταγόταν από την Ρόδο. Η φωνή του αφηγητή απεικονίζει τους ανταλλάξιμους με πολύ συμπαθητικά χρώματα διότι στον τρόπο ζωής μοιάζουν με τους Ρωμιούς που είχαν φύγει. Ο αναγνώστης συμμερίζεται την θλίψη και τη νοσταλγία αυτής της φωνής.

Ένας άλλος συγγραφέας, ο Σαμπαχατίν Αλή στο μυθιστόρημα του *Τσιρκιντζέ* (Sabahattin Ali, *Çirkince*, 1947) διαμαρτύρεται για την απάθεια του κράτους απέναντι στους ανταλλάξιμους που είχαν εγκατασταθεί στην Ανατολή. Ο Γιακούπ Καντρί, επίσης, στο μυθιστόρημα του *Πανόραμα* (Yakup Kadri, *Panorama*, 1953) δεν κάνει μεν λόγο για τους Ρωμιούς που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν την Μικρά Ασία αλλά αναφέρεται έμμεσα σε αυτούς μιλώντας για ανταλλάξιμους που ήρθαν από τα Βαλκάνια και εγκαταστάθηκαν στη Ανατολία (Μήλλας, 2003).

Δηλαδή σε πέντε συνολικά μυθιστορήματα μόνο δύο αναφέρονται ευθέως στην απουσία των Ρωμιών. Είναι δε χαρακτηριστικό ότι σε αυτά τα δύο μυθιστορήματα οι ερμηνείες και τα συναισθήματα των συγγραφέων είναι αντίθετα. Από την μία μεριά βλέπουμε την χαρά του εθνικιστή για την εθνοκάθαρση: για την απομάκρυνση του διαφορετικού, του Ρωμιού (Ακά Γούνδουζ, *Αστέρι του Δικμέν*). Από την άλλη τη θλίψη για την απώλεια ενός όμορφου και διαφορετικού παρελθόντος όπου οι Ρωμιοί ήταν συντοπίτες. Και τρία μυθιστορήματα αναφέρονται έμμεσα στον ερχομό των μουσουλμάνων προσφύγων χωρίς να κάνουν νύξη στους Ρωμιούς ανταλλάξιμους. Είναι γεγονός ότι η πρώτη προσφυγική γενιά στην Τουρκία δεν γράφει για τα βιώματα της. Μοναδική εξαίρεση είναι ο Νετζατί Τζουμάλι (Necati Cumali). Ο Τζουμάλι στα δύο του μυθιστορήματα *Βροχές και Χώματα* και *Μακεδονία* (*Yağmurlar ve Topraklar*, 1973; *Makedonya*, 1976) διηγείται τον ξεριζωμό που βίωσε ως μικρό παιδί φεύγοντας από την Μακεδονία πριν την Ανταλλαγή των Πληθυσμών.

Στην τουρκική περίπτωση βλέπουμε ότι η πρώτη προσφυγική γενιά δεν έχει εκδώσει βιβλία και αναμνήσεις ούτε για τον ξεριζωμό της ούτε για τις δυσκολίες ενός καινούριου ξεκινήματος σε έναν ξένο χώρο. Γεγονός που δημιουργεί απορίες. Δεν είναι δυνατόν, σκέφτεται κανείς, οι πρόσφυγες που ήρθαν στην Τουρκία να μην ένιωσαν τίποτε για την τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού ούτε για τις δυσκολίες που συνάντησαν εκεί όπου τους εγκατέστησαν.

Υπάρχουν διάφορες υποθέσεις που μπορεί να βοηθήσουν στην ερμηνεία αυτής της σιωπής:

- (α) Η διαφορετική σημασία του 1922 στις δύο χώρες: για τους Τούρκους το έτος αυτό συμβολίζει την αρχή μίας καινούριας περιόδου που είναι συνυφασμένη με τις έννοιες της ανεξαρτησίας και ελευθερίας.
- (β) Η ανακατασκευή της επίσημης τουρκικής θέσης: η τουρκική επίσημη ιστορία ανακατασκευάστηκε με στόχο να αποδειχτεί πως οι Τούρκοι ήταν ανέκαθεν στην Ανατολία και προσέφεραν στον πολιτισμό. Άρα δικαιούνται να έχουν εκεί το εθνικό τους κράτος. Σε μία τέτοια περίοδο λοιπόν δημιουργίας της γεωγραφικής έννοιας της πατρίδας και του έθνους δεν ήταν δυνατόν να ευδοκιμήσουν οι πολλές αναφορές σε άλλες πατρίδες εκτός Τουρκίας.
- (γ) Το βάρος της επίσημης προσέγγισης: στην τουρκική περίπτωση ο ήρωας του απελευθερωτικού αγώνα, ο ιδρυτής του κράτους και ο δημιουργός της μεγάλης ιστορικής στιγμής ήταν το ίδιο πρόσωπο. Γεγονός που έκανε την επίσημη θέση να μη συζητείται καν για πολλά χρόνια. Ο τότε κάτοικος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ήδη ο “άλλος” της επίσημης θέσης. Αυτός ο “άλλος” έπρεπε και να εκσυγχρονιστεί και να γίνει μέλος του τουρκικού έθνους μέσα σε ένα μικρό χρονικό διάστημα. Ένας από τους σύγχρονους διανοούμενους της Τουρκίας, ο Τάνιλ Μπορά υποστηρίζει πως σε εκείνη την περίοδο ο “άλλος” της τουρκικής κοινωνίας δεν ήταν οι Έλληνες / Ρωμιοί, αλλά οι τότε Μουσουλμάνοι / Οθωμανοί. «Την πρώτη δεκαετία του νεοϊδρυθέντος κράτους, δηλαδή του σύγχρονου τουρκικού κράτους, στην κατασκευή της εθνικής ταυτότητας δεν παρατηρείται καμία συνεχής εχθρότητα κατά των Ελλήνων. Οι Έλληνες όταν αναφέρονται σε σχέση με τον τουρκικό απελευθερωτικό αγώνα δεν χαρακτηρίζονται από μία αντιπάθεια ή και εμπάθεια που συνηθίζεται σήμερα, αλλά έχουν μία θέση μέσα στο γενικό πλαίσιο της κατηγορίας “εχθροί”. Αν λάβουμε υπόψη πως ο απελευθερωτικός αγώνας (1919-1922) ήταν ένας αγώνας ζωής και ύπαρξης για την τουρκική πλευρά ίσως αυτό να αποτελεί μία περιέργη απάθεια. Η σημασία της έλλειψης συγκεκριμένων αναφορών αυξάνεται ιδιαίτερα όταν λαμβάνουμε την σημασία του “άλλου” στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας. [...] Ο βασικότερος

λόγος αυτής της έλλειψης είναι το γεγονός ότι ο “άλλος” της σύγχρονης τουρκικής κοινωνίας ήταν το παρελθόν· το χτες της» (1998: 35). Αυτός λοιπόν θα μπορούσε να είναι ένας από τους λόγους που ήταν δύσκολο να γράφονται τότε βιβλία για τις “χαμένες πατρίδες”, για τον πόνο του ξεριζωμού από το πατρογονικό σπίτι, για τον ερχομό των προσφύγων από τα Βαλκάνια στην Ανατολία, και, το πιο σημαντικό, για τις απορίες τους απέναντι σε όλες αυτές τις μεγάλες αλλαγές.

- (δ) Το διαφορετικό γλωσσικό όργανο ίσως είναι μία άλλη εξήγηση. Πιθανόν οι πρόσφυγες έγραψαν κάτι στα οθωμανικά ή στα ελληνικά (ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κρήτης). Η επόμενη γενιά των προσφύγων που μεγάλωσε στην Τουρκία είναι εξίσου πιθανόν ότι δεν ήξερε να διαβάζει τα γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Να θυμίσουμε ότι, το 1928, στο νεοοθωμανικό κράτος στο πλαίσιο της «επανάστασης των γραμματικών χαρακτήρων» είχε καταργηθεί και είχε απαγορευτεί η χρήση του οθωμανικού αλφαβήτου. Το λατινικό αλφάβητο είχε μπει σε ισχύ. Γεγονός που δημιούργησε χάσμα με το εγγύς παρελθόν της κοινωνίας, με αποτέλεσμα τα χειρόγραφα, όσα τυχόν υπήρχαν, της πρώτης γενιάς των προσφύγων να μην είναι εύκολο να διαβαστούν από τους επόμενους. Βέβαια, ανεξαρτήτως αλφαβήτου μπορεί στα χειρόγραφα αυτά να εκδηλωνόταν μία διαφορετική ταυτότητα, πράγμα που έκανε δύσκολη την έκδοσή τους ως βιβλίων.
- (ε) Το μορφωτικό επίπεδο των προσφύγων θα μπορούσε να είναι ένας άλλος, επιπρόσθετος, λόγος. Ακόμη και μία γρήγορη ματιά στην Γενιά του '30 στην Ελλάδα δείχνει πως οι έλληνες πρόσφυγες, στην πλειοψηφία τους, προέρχονταν από αστικές οικογένειες και από τα μεγάλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα της⁸. Οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες δεν ήταν τόσο αστικοποιημένοι. Συνεπώς μπορεί να μην είχαν νιώσει τόση ανάγκη να γράψουν.
- (στ) Είναι χαρακτηριστικό εντέλει ότι στην τουρκική περίπτωση δεν υπήρχαν –μέχρι το 2000– ούτε οι σύλλογοι προσφύγων ούτε ερευνητικά κέντρα. Με αποτέλεσμα τα περισσότερα στοιχεία –είτε προφορικές μαρτυρίες είτε έγγραφα– να χάνονται. Μόλις στις 30 Δεκεμβρίου του 2000 ιδρύεται το Ίδρυμα Ανταλλαγέντων της Λωζάννης (Lozan Mübadilleri Vakfi). Με την λειτουργία του Ίδρυματος η κληρονομιά της προσφυγικής γενιάς αρχίζει να γίνεται αντικείμενο συστηματικής καταγραφής με επιστημονικές με-

⁸ Οι συγγραφείς της Γενιάς του '30 ήλθαν από τις παραλίες της Μικράς Ασίας ή από την Ιστανμπούλ. Ανάμεσά σ' αυτούς δεν υπάρχει ούτε ένας από τις εσωτερικές περιοχές της Μικράς Ασίας.

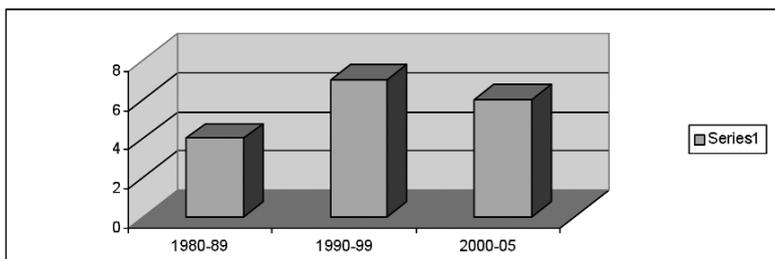
θόδους⁹. Το προγραμματικό κείμενο με τους στόχους του ιδρύματος (κάτω από την υποσημείωση 17) δείχνει πως οι ιδρυτές του με αφετηρία τους Ανταλλαγέντες επιδιώκουν να καλλιεργήσουν μία κουλτούρα ειρήνης με όλες τις χώρες του κόσμου και ειδικότερα με την Ελλάδα που είναι ο κατεξοχήν “εθνικός άλλος” της επίσημης προσέγγισης. Το Ίδρυμα έχει οργανώσει σημαντικά συνέδρια στα οποία πήραν μέρος Έλληνες και Τούρκοι ερευνητές. Και το πιο σημαντικό είναι το Ίδρυμα, όπως ακριβώς είχε κάνει παλαιότερα και το Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, δημιουργεί αρχείο και βιβλιοθήκη. Εξακολουθεί βέβαια να υπάρχει η αρκετά μεγάλη χρονική διαφορά μεταξύ της ίδρυσης δύο θεσμών και οι συνέπειές της.

4.- Η ανακάλυψη του 1922 από την τουρκική αφήγηση

Την δεκαετία του 1980 η σιωπή της προηγούμενης περιόδου στο συγκεκριμένο θέμα αρχίζει να “σπάει”. Κυκλοφορούν διάφορα μυθιστορήματα και διηγήματα σχετικά με την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, την προσφυγιά και τις “χαμένες πατρίδες”, με ενδεχόμενες προεκτάσεις και σε έναν προβληματισμό για ζητήματα ταυτότητας.

Ο παρακάτω πίνακας παρουσιάζει την εμφάνιση των βιβλίων στην τουρκική αγορά σύμφωνα με τον χρόνο πρώτης έκδοσής τους ανά δεκαετίες. Βλέπουμε πως το αφήγημα του ξεριζωμού που ξεκινάει με τέσσερα βιβλία στη δεκαετία του 1980 διπλασιάζεται σχεδόν κατά την δεκαετία του 1990. Και τα πρώτα τέσσερα χρόνια της αμέσως επόμενης δεκαετίας η σχετική βιβλιογραφία έχει ήδη προλάβει την απότομη άνοδο της δεκαετίας του 1990.

Πίνακας I:

Παρακάτω παραθέτω τον κατάλογο των πεζογραφικών έργων της τουρκικής λογοτεχνίας με θέμα την προσφυγιά.

⁹ Για περισ. πλν. βλ. <http://www.lozanmubadilleri.org/greek.htm>

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Β¹⁰

- 1985, Φικρέτ Οτιάμ, *Αδελφός Παύλη* (Fikret Otyam, *Pavli Kardeş*).
- 1987, Σαλίμ Σενγούλ, *Εκείνοι Που Έφυγαν* (Salim Şengül, *Savrulup Gidenler*).
- 1988, Αχμέτ Γιορούλμαζ, *Αυτοί Που Άφησαν Σημάδια Στο Αϊβαλί* (Ahmet Yorulmaz, *Aynalık'ın İz Bırakanlar*).
- 1988, Κεμάλ Γιαλτσίν, *Μία Προίκα Αμανάτι* (Kemal Yalçın, *Emanet Çeyiz*).
- 1990, Μάριο Λεβί, *Μπορεί Η Μαντάμ Φλορίδης Να Μην Επιστρέψει* (Mario Levi, *Madam Floridis Dönmebilir*).
- 1992, Μάριο Λεβί, *Η Καλύτερη Ιστορία Μας Για Την Αγάπη* (Mario Levi, *En Güzel Aşk Hikayemiz*).
- 1992, Φεριδέ Τσιτσέκ, *Η Άλλη Μεριά Του Νερού* (Feride Çiçek, *Suyun Öte Yanı*).
- 1995, Ερτούργουλ Αλαδάγ, *Ανδονία, Ο Ξεριζωμός Από Την Μικρασία* (Ertuğrul Aladağ, *Andonia, Küçük Asya'dan Göç*).
- 1998, Γιασάρ Κεμάλ, *Δες τον Ευφράτη Που Αιμορραγεί* (Yaşar Kemal, *Fırat Suyu Kan Ağlıyor Baksana*).
- 1999, Αχμέτ Γιορούλμαζ, *Γενιές Είτε Η Ζωή Του Αϊβαλιού* (Ahmet Yorulmaz, *Kuşaklar ya da Aynalık Yaşantısı*).
- 1999, Ερτούργουλ Αλαντάγ, *Μαρία, Ο Πόνος Της Προσφυγιάς* (Ertuğrul Aladağ, *Maria, Göç Acısı*).
- 2001, Ισκένδερ Οζσου, *Οι Εξαντλημένοι Των Δύο Πατρίδων: Δηιώνται Αυτοί Που Έζησαν Τον Πόνο Του Ξεριζωμού* (İskender Özsoy, *İki Vatan Yorgunları: Mübadele Acısını Yaşayanlar Anlatıyor*).
- 2002, Γιασάρ Κεμάλ, *Το Νερό Που Πίνει Το Μυρμήγκι* (Yaşar Kemal, *Karıncanın Su İçtiği*).
- 2003, Γιασάρ Κεμάλ, *Τα Κοκόρια Της Αυγής* (Yaşar Kemal, *Tanyeri Horozları*).
- 2003, Κεμάλ Αναντόλ, *Ο Μεγάλος Χωρισμός* (Kemal Anadol, *Büyük Ayrılık*).
- 2003, Αλή Εζγέρ Οζγυρέκ, *Οι Πρόσφυγες, Ο Ατελείωτος Ξεριζωμός* (Ali Ezger Özyürek, *Muhacirler: Bitmeyen Göç*).
- 2003, Μέχμετ Τζόραλ, *13 Σεπτεμβρίου 1922 Σμύρνη* (Μεχμέτ Coral, *13 Eylül 1922 İzmir*).
- 2005, Ομέρ Άσαν, *Η Λίρα του Νίκου* (Ömer Asan, *Niko'nun Kemençesi*).

¹⁰ Στην αρχή αναγράφεται ο χρόνος της πρώτης έκδοσης του βιβλίου, στη συνέχεια το όνομα του συγγραφέα (πρώτα όνομα και μετά επώνυμο), και ακολουθεί με πλάγια γράμματα ο τίτλος του βιβλίου στα ελληνικά. Μέσα στην παρένθεση περιλαμβάνονται οι ίδιες πληροφορίες στα τουρκικά.

Στον παραπάνω κατάλογο των συγγραφέων εκείνος που ξεχωρίζει είναι ο Γιασάρ Κεμάλ. Ως ηλικία και ως φήμη είναι μεγαλύτερος των υπολοίπων. Ο Γιασάρ Κεμάλ εκτός από μυθιστορογράφος έχει επιλέξει να είναι και εκφραστής ενός πολιτικού λόγου. Δίνει συνεντεύξεις σχετικά με ευαίσθητα θέματα στην Τουρκία όπως το “πρόβλημα της Ανατολής” και ο “εκδημοκρατισμός της χώρας”. Αγωνίζεται για την ελευθερία της έκφρασης, και για όλους αυτούς τους λόγους πολλές φορές έχει κατακεραυνωθεί από τους υποστηρικτές της “επίσημης θέσης”, και έχει αντιμετωπίσει πολλές μηνύσεις.

Ο Γιασάρ Κεμάλ μέχρι το 2000 επέλεγε για τις ιστορίες του τον “εξωτικό” χώρο της ανατολικής ή νοτιοανατολικής Τουρκίας¹¹. Η διήγησή του εστιαζόταν στον εσωτερικό και τον εξωτερικό κόσμο του κεντρικού τους χαρακτήρα ο οποίος αγωνιζόταν κατά του φεουδαλικού κατεστημένου που τον περιέβαλλε. Στα τελευταία τρία βιβλία του συγγραφέα όμως, που αναφέραμε παραπάνω και τα οποία αποτελούν τριλογία, έχουν επέλθει ριζικές αλλαγές. Ο τόπος της διήγησης από τη μακρινή Ανατολή έχει μεταφερθεί στις δυτικές παραλίες της Μικράς Ασίας όπως και οι χαρακτήρες του. Η αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ζωής διατυπώνεται τώρα μέσα από τα βιώματα των πρωταγωνιστών του οι οποίοι είναι αντιμετώπιμοι με τις μεγάλες αλλαγές που θα φέρει το 1922 και η Ανταλλαγή των Πληθυσμών. Η διήγηση του συγγραφέα σε αυτήν την τριλογία περιέχει στοιχεία “αναχρονιστικά”, και η προσπάθεια του να αναπλάσει ένα μάλλον εξιδανικευμένο παρελθόν κάνει τα τελευταία έργα του να μην είναι τόσο γοητευτικά, όσο τα προγενέστερα ήταν εξωτικά.

Από τους υπόλοιπους συγγραφείς ξεχωρίζουν ο Κεμάλ Γιαλτσίν (*Μία Προίκα Αμανάι*)¹², η Φεριντέ Τσιτσεκόγλου (*Η Άλλη Μεριά Του Νερού*)¹³ και ο Μάριο Λέβι (Mario Levi, *Η Καλύτερη Ιστορία Μας Για Την Αγάπη* και το *Μπορεί Η Μαντάμ Φλορίδης Να Μην Επιστρέψει*). Τα βιβλία αυτά κινούνται σε άλλο επίπεδο. Πρόκειται για “βιβλία καλά”. Δεν υπάρχει προσπάθεια ωραιοποίησης της δικής του πλευράς, του “εγώ” σε αντιδιαστολή με τον “άλλον”. Το διάβασμά τους πείθει τον αναγνώστη για την αλήθεια της ιστορίας, και των χαρακτήρων της καθώς και για την ψυχολογία της περιόδου στην οποία αναφέρονται και υπάρχουν λόγοι για αυτό.

¹¹ Τα εξής έργα του συγγραφέα έχουν μεταφραστεί και στα ελληνικά: *Ιντζέ Μεμέτ*, μετ. Ερμος Αργαίος, Αθήνα: Κέδρος, 1981 [σ. 380]; *Ο Θρόνος Των Χιλίων Ταύρων*, μετ. Πέτρος Μάρκαρης, Αθήνα: Κέδρος, 1981 [σ. 344]; *Ο Μεσόστολος*, μετ. Αλίκη Τάσιου, Αθήνα: Κέδρος, 1981 [σ. 416]; *Η Θυμωμένη Θάλασσα*, μετ. Παναγιώτης Αμπατζής, Αθήνα: Θεμέλιο, 1994 [σ. 463]; *Φύγανε Και Τα Πουλιά*, μετ. Παναγιώτης Αμπατζής, Αθήνα: Θεμέλιο, 1995 [σ. 92]; *Χρώματα Της Ζωής και Της Γραφής*, μετ. Μαρία Κουρούκλη, Αθήνα: Θεμέλιο, 1994 [σ. 168]; *Οι Αγάδες Του Ακτσάσαζ*, μετ. Παναγιώτης Αμπατζής, Αθήνα: Θεμέλιο, 1998 [σ. 601]; *Ιστορία Ενός Νησιού*, μετ. Παναγιώτης Αμπατζής, Αθήνα: Θεμέλιο, 1999 [σ. 334].

¹² Έχει εκδοθεί στα ελληνικά από τον εκδοτικό οίκο Λιβάνης.

¹³ Έχει εκδοθεί στα ελληνικά από τον εκδοτικό οίκο Καστανιώτης.

Ο Μάριο Λέβι είναι ένας πολίτης της Τουρκίας που δεν έχει ξεριζωθεί. Θεωρεί όμως αυτούς που ξεριζώθηκαν συνανθρώπους του. Νιώθει ελλιπής λόγω της απουσίας τους, και η διήγηση του είναι γεμάτη με μία μελαγχολία όχι μόνο για το χαμένο παρελθόν αλλά και για ένα χαμένο παρόν και μέλλον.

Η Φεριντέ Τσιτσεκόγλου και ο Κεμάλ Γιαλτσίν έχουν απόψεις οι οποίες έχουν χαρακτηριστεί ως αριστερές. Η Τσιτσεκόγλου μάλιστα έχει φυλακιστεί για αυτές τις απόψεις της. Έννοιες όπως η εθνική και κοινωνική ενότητα, το μέλλον και το συμφέρον του κράτους δεν τους ενδιαφέρουν κατά προτεραιότητα. Για αυτούς, ο άνθρωπος ανεξάρτητα από το σε ποιά συγκεκριμένη εθνότητα και θρησκεία ανήκει, είναι πιο σημαντικός. Βάζουν στο επίκεντρο της διήγησης τους τα βιώματα του απλού ανθρώπου. Στα έργα τους όχι μόνο δεν καταβάλλεται προσπάθεια δικαιολόγησης της “επίσημης θέσης” αλλά αντιθέτως η θέση αυτή επικρίνεται έντονα, με το να παρουσιάζονται τα παθήματα και οι δυστυχίες των απλών ανθρώπων ως αποτέλεσμα αυτής ακριβώς της “επίσημης θέσης”.

Ο Κεμάλ Γιαλτσίν είναι πρόσφυγας μίας διαφορετικής εποχής. Μετά το πραξικόπημα του 1980 αναγκάστηκε να ξεριζωθεί από την οικογένεια και από τη γη του και να ζητήσει πολιτικό άσυλο. Στη Γερμανία, όπου ζει ψάχνοντας για την ιδιοκτήτρια μίας προίκας ψάχνει ουσιαστικά για το δικό του χαμένο παρελθόν στην Ελλάδα ανάμεσα σε άλλους πρόσφυγες. Στην εξιστόρηση του αναφέρει τα λόγια ενός από αυτούς, ενός ηλικιωμένου ο οποίος παρομοιάζει τις κοινωνίες με κήπους. Δεν μπορεί να υπάρξει κήπος, λέει ο γέρος πρόσφυγας, μόνο με ενός τύπου βλάστηση ή ενός είδους οπωροφόρα δένδρα. Αντιθέτως η ομορφιά και η αξία του κήπου προέρχεται από τον πλούτο και την ποικιλία φυτών και δένδρων που εμπειριέχει. Ένας κήπος για να ονομάζεται κήπος πρέπει να διαθέτει αυτήν την ποικιλία. Φαίνεται πως ο συγγραφέας αρνείται εδώ την εθνική και πνευματική “ενότητα” που νιώθει ότι του επιβάλλεται. Την μεταφορά του κήπου με τα πολλά και διάφορα δέντρα τη χρησιμοποιεί και στις συνεντεύξεις του. Νοσταλγεί αυτόν τον κήπο και του λείπει, μία κοινωνία με διαφορετικά στοιχεία. Και το *Μία Προίκα Αμανάτι* του Γιαλτσίν αντιμετώπισε μηνύσεις, αλλά και βραβεύτηκε το 1998 με το βραβείο Αμπντί Ιπεκτσί.

Το μυθιστόρημα *Η Άλλη Μεριά Του Νερού* της Τσιτσεκόγλου ενσωματώνει όλες τις προσεγγίσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω. Στο βιβλίο της υπάρχουν πρόσφυγες που έχουν έρθει από την απέναντι μεριά στο Αϊβαλί, και αυτοί που έφυγαν από το Αϊβαλί απέναντι στην Ελλάδα. Δύο σύγχρονοι πρόσφυγες: ένας Έλληνας που καταδιώκεται από την Χούντα των Συνταγματαρχών και έχει βρει καταφύγιο στην Τουρκία, και ένας υποψήφιος πρόσφυγας, Τούρκος αριστερός, “επαναστάτης”, ο οποίος προσπαθεί να φύγει στην Ελλάδα για να σωθεί από το μετά το 1890 τουρκικό καθεστώς. Η συγγραφέας μέσα από τα βιώματα των χαρακτήρων της θέλει να δείξει πως όλοι οι πρόσφυγες υποφέρουν. Ο αναγνώστης αντιλαμβάνεται

ότι η εξορία είναι η έκφραση της έλλειψης σεβασμού στο διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης του “άλλου”. Άνθρωποι επέλεξαν τη λύση της αυτοεξορίας και της προσφυγιάς είτε διότι είχαν διαφορετική γλώσσα και θρησκεία είτε διότι είχαν διαφορετική ιδεολογία... Ο κήπος με τα διαφορετικά δένδρα του Γιαλτσίν είναι, δυστυχώς, σαν να έχει βρει τρόπο ύπαρξης στις εξορίες που διηγείται η Τσιτσεκόγλου στο βιβλίο της.

Αυτή η έμφαση στο σεβασμό της διαφορετικότητας, του εξορισμένου και του ανθρωπιστή δίνουν τη δυνατότητα στους δύο συγγραφείς που προαναφέραμε να ταυτίζονται συναισθηματικά με όλους τους πρόσφυγες και να είναι σε θέση να απεικονίζουν με πειστικότητα τον εσωτερικό κόσμο των προσφύγων που πρωταγωνιστούν στα βιβλία τους και τα δεινά τους.

Η παραπάνω προσέγγιση πάντως δεν ισχύει για πολλά άλλα έργα. Ο Ηρακλής Μήλλας¹⁴ υποστηρίζει ότι τα περισσότερα τουρκικά βιβλία που έχουν ως θέμα τους τον ξεριζωμό και την Ανταλλαγή των Πληθυσμών αναπαράγουν εθνικά στερεότυπα και ανησυχίες. Εμφανίζονται δηλαδή να υιοθετούν τα κριτήρια του εθνικισμού. Η διήγηση περιορίζεται στις δυστυχίες και τις αδικίες που υπέστη μόνο η “δική μας πλευρά”, ενώ ο “άλλος” εμφανίζεται ως η κατεξοχήν αιτία των συμφορών “μας”. Κοντολογίς, οι περισσότεροι συγγραφείς μέσω χαρακτήρων που πλάθουν εκφωνούν τα επιχειρήματα του εθνικισμού. Ο άνθρωπος χάνει την σημασία του στα βιβλία αυτά, το διάβασμα των οποίων μερικές φορές μπορεί και να είναι έως και ενοχλητικό για τους αναγνώστες με ανθρωπιστικές ευαισθησίες.

Άρα μιλάμε για δύο κατηγορίες συγγραφέων. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν εκείνοι που είναι υπέρ της αποδοχής του διαφορετικού. Δεν νιώθουν ευχαριστημένοι από την επίσημη προσέγγιση, ούτε για το παρελθόν ούτε για το παρόν, και ενδεχομένως ούτε για το μέλλον της Τουρκίας. Έχουν ένα διαφορετικό όραμα, το οποίο δεν εντάσσεται μέσα στο πλαίσιο του εθνικισμού και της “επίσημης θέσης”. Για το λόγο αυτό, έχουν πολλές φορές αντιμετωπίσει δικαστικές διώξεις και εξορίες. Γράφοντας για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών και την προσφυγιά ουσιαστικά διαμαρτύρονται απέναντι στον τρόπο ζωής που τους επιβάλλεται και τους περιβάλλει. Εκφράζουν την προτίμησή τους για έναν άλλο τρόπο ζωής όπου και οι «διαφορετικοί» να δικαιούνται να ζουν. Η κατηγορία αυτή των συγγραφέων, πάντως, είναι και η ίδια μία “μειονότητα”.

* * *

Οι μεταφράσεις νεοελληνικών έργων (λογοτεχνικών και μη) στα τουρκικά που έχουν ως θέμα τη διαφορετικότητα και τον πολυεθνικό τρόπο συνύπαρξης ο οποίος

¹⁴ «Η ανταλλαγή των πληθυσμών στην τουρκική λογοτεχνία. Ο “τόνος” των πηγών» στο: R. HIRSCHON [ΕΠΙΜ.], *Crossing the Aegean* (2003: 221-233).

θα τελειώσει με το 1922 και την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Συνολικά, 16 διαφορετικά βιβλία έχουν μεταφραστεί στα τουρκικά. Ιδιαίτερη μνεία αξίζει η μετάφραση του μυθιστορήματος *Ματωμένα Χώματα* της Διδούς Σωτηρίου. Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1970 από τον εκδοτικό οίκο Σαντέρ (Sander Yayınları), και ήταν η πρώτη μετάφραση ελληνικού λογοτεχνικού βιβλίου στα τουρκικά με θέμα την προ του 1922 συνύπαρξη. Ο τίτλος του μυθιστορήματος στην τουρκική έκδοση είναι *Πες Χαιρετισμούς στην Ανατολή Εκ Μέρους Μου* και φαίνεται πως είναι εμπνευσμένος από τις τελευταίες φράσεις του: «Αντάρτη του Κιορ Μεμέτ χαιρέτα μου τη γη όπου μας γέννησε, Σελάμ Σοϊλέ... Ας μη μας κρατάει κακία που την ποτίσαμε μ' αίμα. Καχρ ολσούν σεμπέπ ολανλάρ! Ανάθεμα στους αίτιους!» (340/229)¹⁵. Ο ελληνικός τίτλος δίνει μεγαλύτερη έμφαση στα τραγικά συμβάντα που έλαβαν χώρα στη Μικρά Ασία, ενώ ο τουρκικός εκφράζει περισσότερο τον αποχαιρετισμό ενός μικρασιάτη πρόσφυγα από την Ανατολία. Βεβαίως η δεύτερη επιλογή κάνει τον τίτλο (και το έργο) πιο αποδεκτό στο τουρκικό κοινό παρά το *Ματωμένα Χώματα*. Επιπλέον, η τουρκική έκδοση δεν εστιώνει με την απλή κατάρα «στους αίτιους», αλλά ως εξής: «χίλιες κατάρες στους δήμιους που έκαναν αδελφούς να σκοτώσουν αδελφούς» (340/229). Διακηρύσσεται δηλαδή η γεωγραφική συγγένεια των λαών της Ανατολίας και εννοείται πως οι “αδελφοί” δεν ήταν εχθροί. Οι εχθροί ήρθαν από έξω, ως “δήμιοι”.

Το 1982 τα *Ματωμένα Χώματα* επανεκδόθηκαν από τις εκδόσεις Αλάν (Alan Yayınları). Παρά το γεγονός ότι το έργο ήδη ήταν στην αγορά για 12 χρόνια, ο μεταφραστής και ο εκδοτικός οίκος δικάστηκαν στο Στρατοδικείο. Να υπενθυμίσουμε ότι είχε μεσολαβήσει το πραξικόπημα του 1980¹⁶. Η μήνυση κατά του βιβλίου βασίστηκε σε ένα νόμο που προβλέπει ποινές σε όσους έχουν κριθεί ότι βλάπτουν την ταυτότητα, το ήθος και τις αξίες του τουρκικού έθνους και του τουρκικού στρατού. Αρκετά ειρωνικά, την ίδια χρόνια, το 1982 η Διδώ Σωτηρίου βραβεύτηκε με το βραβείο Αμπντί Ιπεκτσι (Abdi İpekçi). Αθωώθηκε και το βιβλίο, που πραγματοποίησε από τότε περισσότερες από 15 εκδόσεις. Σήμερα τα πνευματικά δικαιώματα του μυθιστορήματος ανήκουν σε έναν άλλο εκδοτικό οίκο, τον Τζάν (Can Yayınları). Δυστυχώς οι εκδότες στην Τουρκία δεν συνηθίζουν να είναι

¹⁵ Μεταξύ του πρωτοτύπου και μετάφρασης υπάρχουν και άλλες αλλαγές οι οποίες δεν έχουν άμεση σχέση με το θέμα μας και δεν θα αναφερθούν εδώ. Στο εξής ο πρώτος αριθμός παραπέμπει σε σελίδα της ελληνικής έκδοσης και ο δεύτερος της τουρκικής (σημ. επιμ.)

¹⁶ Αυτή την περίοδο πολλά βιβλία απαγορεύτηκαν, οι συγγραφείς τους αλλά και άλλοι πνευματικοί άνθρωποι φυλακίστηκαν. Ούτε ο κινηματογράφος δεν μπορούσε να λειτουργήσει. Οι ταινίες που αφορούσαν τη ζωή και τα καθημερινά προβλήματα του πολίτη θεωρήθηκαν επικίνδυνες. Αυτή η περίοδος του κινηματογράφου χαρακτηρίζεται ως η περίοδος της πορνογραφίας για τον τουρκικό κινηματογράφο.

προσεκτικοί με τον αριθμό των εκδόσεων. Η επανέκδοση πάντως του έργου της Διδούς Σωτηρίου από τρεις διαφορετικούς εκδοτικούς οίκους και η συνεχής παρουσία του στην τουρκική βιβλιοαγορά αναδεικνύουν τα *Ματωμένα Χώματα*¹⁷ ή *Πες Χαιρετισμούς Στην Ανατολή Εκ Μέρους Μου* σε διαχρονικό ευπώλητον της μεταφρασμένης νεοελληνικής λογοτεχνίας στα τουρκικά.

Ακολουθεί ένας κατάλογος ο οποίος παρουσιάζει την μετάφραση στα τουρκικά ελληνικών έργων με θέμα τον ξεριζωμό και την προσφυγιά. Επειδή ο παρακάτω κατάλογος εμπεριέχει στοιχεία για το άνοιγμα της ελληνικής αφήγησης στα τουρκικά, πρώτα σημειώνονται οι πληροφορίες στα ελληνικά. Στην αρχή βλέπουμε τα επώνυμα και ονόματα των συγγραφέων και με πλάγιους χαρακτήρες τον τίτλο των έργων στα ελληνικά. Μετά τον ελληνικό τίτλο πάλι με πλάγιους λατινικούς χαρακτήρες σημειώνονται οι τίτλοι στα τουρκικά, και στην συνέχεια το όνομα του μεταφραστή. Μετά το όνομα του μεταφραστή, μέσα σε παρένθεση, σημειώνεται η γλώσσα από την οποία έγινε η μετάφραση. Το (Ε) για τα ελληνικά, το (Α) για τα αγγλικά και το (Γ) για τα γαλλικά. Το (;) σημαίνει πως είναι άγνωστο αν το έργο έχει μεταφραστεί από τα ελληνικά, αγγλικά ή κάποια άλλη γλώσσα. Πριν την ημερομηνία έκδοσης στα τουρκικά γράφεται ο τόπος έκδοσης και στο τέλος μέσα σε [ ] ο αριθμός των σελίδων της τουρκικής μετάφρασης.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ Γ

1.- Ανδρεάδης, Γιώργος:

Ταμάμα. Αγνοούμενη Του Πόντου: Tamama. Ragıp Zarakolu (;). Belge Yayınları, Marenostrom, İstanbul 1996 [σ. 112].

Τοδορόν. Temel Garip. Todoron. Sema Sandalci (E). Belge Yayınları, Marenostrom, İstanbul 1998 [σ. 117].

Γιατί αδερφέ μου Χουσονού; Neden Kardeşim Hüsnü. Gülден Tuygan (;). Belge Yayınları, Marenostrom, İstanbul 1992 [σ. 131].

The Cryptochristians Klostoı: Those Who Returned Tenesur: Those Who have Changed, Salonika 1995. *Gizli Din Taşıyanlar.* Atilla Tuygan (A;). Belge Yayınları, Marenostrom, İstanbul 1997 [σ. 94].

Τολικά(;): Tolika, “Bacıkam al beni”, Tanju İzbek (;). Belge Yayınları, Marenostrom, İstanbul 1999 [σ. 100].

¹⁷ Σύμφωνα με τον Ραγίπ Ζαρακολού (Ragıp Zarakolu). Ο Ζαρακολού είχε εργαστεί στον εκδοτικό οίκο Αλάν (Alan) που το 1982 κυκλοφόρησε *Τα Ματωμένα Χώματα* καθώς και που έχει σήμερα τα δικαιώματα του βιβλίου. Είναι επίσης ιδιοκτήτης της σειράς Μάρε Νοστρούμ (Belge Yayınları, Mare Nostrum dizisi). Τον ευχαριστώ για τις πληροφορίες που μου έδωσε με το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο. Για περισσότερες πληροφορίες σε σχέση με την περιπέτεια του μυθιστορήματος της Διδούς Σωτηρίου βλ. Mübadiller Sempozyumu'nun Animisattıkları [Όσα μας θυμίζει το Συνέδριο της Ανταλλαγής των Πληθυσμών]. Yeniden Özgür Gündem (12 Νοεμβρίου 2003) σ. 5.

- 2.- Δούκας, Στρατής:
Ιστορία Ενός Αιχμαλώτου. Bir Esirin Anıları, Osman Bleda (E). Belge Yayınları, İstanbul 2003 [σ. 79].
- 3.- Πρεβελάκης, Παντελής:
Το Χρονικό Μίας Πολιτείας: Girit'te Bir Şehrin Hikayesi. Osman Bleda (E;). Belge Yayınları, Marenostrum, İstanbul 1997 [σ. 96].
- 4.- Πετρονάκης, Αργύρης:
 Ένα απόσπασμα από μία επιστημονική εισήγηση. Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών: *Hacıustalar: Akdağmadeni'nden Aridea'ya Bir Mübadele Öyküsü*. İro Karplangi (E). Kitap Yayınevi, İstanbul 2004 [σ. 63].
- 5.- Πολίτης, Κοσμάς:
Στου Χατζηφράγκου. Yitik Kentin Kırk Yılı. İzmir'in Hacı Frangu Semtinden. Osman Bleda (E;). Belge Yayınları, Marenostrum, İstanbul 1994 [σ. 295].
- 6.- Σωτηρίου, Διδώ:
Ματωμένα Χώματα. Benden Selam Söyle Anadolu'ya. (Γ). Can Yayınları, 2002 [σ. 202].
- 7.- Βενέζης, Ηλίας:
Το Αϊβαλί και ο Βενέζης (Μία μελέτη για τον Βενέζη, με πολλά αποσπάσματα για την προσφυγιά καθώς και γύρω από το θέμα της ταυτότητας. Έχει ενταχθεί στον κατάλογο, ακριβώς λόγω αυτών των αποσπασμάτων. Έχει γραφτεί στα τουρκικά): *Aynalık ve Venezis, Yunan Edebiyatında Türk İmajı*. Herkül Millas (E). İletişim Yayınları, İstanbul 1998 [σ. 170].
- 8.- Ιορδανίδου, Μαρία:
Λωζάντρα: Loksandra. İstanbul Düşü. Osman Bleda (E;). Belge Yayınları, Marenostrum, İstanbul 1990 (B) [σ. 206].
- 9.- Ιωάννου, Γιώργος:
Η Μοναδική Κληρονομιά: Yegane Miras. Müfide Pekin (E). İletişim Yayınları, İstanbul 2002 [σ. 149].
- 10.- Νακράτζας, Γεώργιος:
Η καταγωγή των Ρωμιών στη Μικρασία (:): Anadolu Ve Rum Göçmenlerin Kökeni. İbram Onsunoğlu (?). Belge Yayınları, Marenostrum, İstanbul 2003 [σ. 305].

11.- Αυγουστίνος, Γεράσιμος:

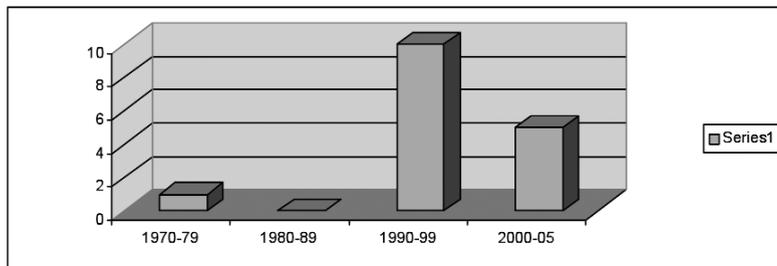
Οι Ρωμιοί της Μικρασίας (;): *Küçük Asya Rumları*. Devrim Evcı (E). Ayraç Yayınları, Ankara 1997 (I. Basım) [σ. 369].

12.- Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών:

Εξοδος, τόμοι Α'-Β', Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1980-82. (Μεταφράστηκαν οι μαρτυρίες ανά περιοχή από δύο τόμους που καλύπτουν τις δυτικές παραλίες και εσωτερικές περιοχές της Μικρασίας): *Göz, Rumların Anadolu'dan Mecburi Ayrılışı*. Damla Demiröz (E). İletişim Yayınları, İstanbul 2001 [σ. 301].

Να προσθέσουμε σ' αυτά, ότι το 2004 ένα ογκώδες μυθιστόρημα γραμμένο στα αγγλικά, *Birds Without Wings* του Louis de Bernieres μεταφράστηκε στα τουρκικά μέσα σε ένα μικρό χρονικό διάστημα μετά από την κυκλοφορία του στην Αγγλία¹⁸. Η μετάφραση του Bernieres μπορεί να ερμηνευτεί και ως “επένδυση” σε ένα θέμα που “έχει πέραση” στην Τουρκία.

Ο αριθμός των πρώτων εκδόσεων μεταφρασμένων ελληνικών έργων παρουσιάζεται στον παρακάτω πίνακα:

Συνοψίζοντας, βλέπουμε ότι το άνοιγμα της τουρκικής αφήγησης στην ελληνική, πάνω στο θέμα του ξεριζωμού και της ταυτότητας μέσα από μεταφράσεις ξεκίνησε κατά τη δεκαετία του 1970. Η τύχη, ωστόσο, του μυθιστορήματος *Ματωμένα Χώματα* το 1982, δηλαδή κατά την διάρκεια του στρατιωτικού καθεστώτος και των χρόνων που ακολούθησαν, εμπόδισε αυτό το άνοιγμα. Με την αλλαγή των συνθηκών κατά τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται μία εκτίναξη του σχετικού ενδιαφέροντος, ενώ τα πρώτα τέσσερα χρόνια του νέου αιώνα ο αριθμός των βιβλίων που έχουν ήδη κυκλοφορήσει δείχνει πως η τάση αυτή συνεχίζεται.

¹⁸ Louis DE BERNIERES, *Kanatsız Kuşlar*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2004 [σ. 665].

Το μεγαλύτερο αριθμό εκδόσεων-μεταφράσεων έργων της νεοελληνικής λογοτεχνίας με θέμα την προσφυγιά την έχει πραγματοποιήσει εκδοτικός οίκος Belge με την έκδοση 10 βιβλίων. Στη δεύτερη θέση, με την έκδοση τριών βιβλίων βρίσκεται ο εκδοτικός οίκος Ιλετισίμ (İletişim Yayınları). Για τον εκδοτικό οίκο Belge, τον ιδιοκτήτη του Ραγίπ Ζαρακολού (Ragıp Zarakolu) και τη σειρά *Mare Nostrum*, αξίζει να αναφερθούμε με περισσότερες λεπτομέρειες. Ο Ζαρακολού εκδίδει έργα μέσα στα πλαίσια μίας συγκεκριμένης προσέγγισης. Στο πρώτο βιβλίο της σειράς *Mare Nostrum* διαβάζουμε την εξής ανακοίνωση: «Η καινούρια μας εκδοτική σειρά αρχίζει με το μυθιστόρημα Λωξάντρα της Μαρίας Ιορδανίδου η οποία είχε γεννηθεί στην Ιστανμπούλ, είχε ζήσει το Βατούμ και την Αλεξάνδρεια και πέθανε 92 χρονών τον Δεκέμβριο του 1989 στην Αθήνα. Το *Mare Nostrum* είναι ένας λατινικός όρος. Οι Ρωμαίοι κατείχαν τη Μεσόγειο και την είχαν ονομάσει *Mare Nostrum*, δηλαδή “η δική μας θάλασσα”. Και εμείς τώρα χρησιμοποιούμε την ίδια έκφραση Μαρε Νοστρούμ, “η δική μας θάλασσα”, εννοώντας όμως την κοινή θάλασσα μας, τη θάλασσα όλων των μεσογειακών λαών, τη θάλασσα την οποία έχουμε μοιραστεί, έχουμε αγαπήσει, και έχουμε πολεμήσει και πεθάνει για αυτήν. Είναι η θάλασσα που μας δένει στενά, φορτωμένη με κοινές αναμνήσεις, η θάλασσα που περιέχει ενθουσιασμούς και ακρότητες. Αν θεωρήσουμε την Αδριατική, το Αιγαίο, το Μαρμαρά και τη Μαύρη Θάλασσα ως κομμάτια αυτής της θάλασσας, η Μαρία Ιορδανίδου είναι η καταλληλότερη συγγραφέας εφόσον στην προσωπικότητα της αντανακλάται ο πολιτισμός του κοσμοπολιτισμού. Στη σειρά μας θα πάρουν μέρος οι γιορτές των λαών. Το ταξίδι μας που θα ξεκινήσει με την Ιορδανίδου από την Ιστανμπούλ θα φτάσει μαζί με τους άλλους συγγραφείς σε άλλες πόλεις, σε άλλα λιμάνια, και νησιά, σε βουνά που κυνηγάνε τις θάλασσες και θα φτάσει μέχρι τον Καύκασο. [...] Η *Mare Nostrum* θα είναι μία ξεχωριστή σειρά. Θα μας γνωρίσει στον εαυτόν μας. Θα συμβάλει στην αλληλογνωριμία μας. Αυτή η περιπέτεια πιστεύουμε ότι θα αφορά και τους αναγνώστες μας».

Ο Ζαρακολού, το 2005, βραβεύτηκε από την Εταιρεία Συγγραφέων της Νορβηγίας και από το Υπουργείο Πολιτισμού της ίδιας χώρας. Ο επικεφαλής της Εταιρείας εξηγώντας τους λόγους σημείωνε τα εξής: «Ο βραβευόμενος εφέτος δεν είναι ένας άνθρωπος ο οποίος έχει αφιερωθεί στην κλασική ή τη σύγχρονη λογοτεχνία, αλλά στην κουλτούρα των μειονοτήτων. Αυτές οι μειονοτικές κουλτούρες αντιμετωπίζουν τη διαστρέβλωση και την εξουδετέρωση στη χώρα του. Ο βραβευόμενος μας αφιερώθηκε στην προστασία αυτής της μειονοτικής κουλτούρας που είναι τόσο εύθραυστη»¹⁹. Την ίδια στιγμή που Ζαρακολού βραβευόταν τού έγιναν δύο μηνύσεις με αφορμή την έκδοση δύο βιβλίων από τον εκδοτικό οίκο του. Το ένα ήταν του George Jerjyan και είχε τον τίτλο *History Will Free All of Us* και το άλλο

¹⁹ Η εφημερίδα Radikal, 13 Ιανουαρίου 2005, σελ. 4.

του Ζουλκούφ Κισανάκ *Ta Χαμένα χωριά* (Zülküf Kışanak, *Yitik Köyler*). Το πρώτο πραγματεύεται το αρμενικό ζήτημα και το δεύτερο έχει ως θέμα τα χωριά που ερημώθηκαν στην Ανατολική Ανατολία.

Η ερευνήτρια Ζέχρα Ασλί Ιγσίζ (Zehra Aslı İğsiz) δίνει τη δική της ερμηνεία για τη θέση του εκδοτικού οίκου Belge και τη σειρά *Mare Nostrum*. Σύμφωνα με την İğsiz οι εκδόσεις Belge έχουν συγκεκριμένους στόχους²⁰. Οι μεταφραστές της σειράς *Mare Nostrum* δήλωναν στις πρώτες σελίδες των βιβλίων τους πως μετέφρασαν τα συγκεκριμένα βιβλία προκειμένου να συμβάλουν στην ελληνοτουρκική φιλία. Η Ιγσίζ υποστηρίζει πως οι διηγήσεις των μικρασιατών προσφύγων που προσφέρονται στο τουρκικό αναγνωστικό κοινό, κάτι που συνειδητά κάνει η σειρά *Mare Nostrum*, έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή των πληθυσμών ήταν το τελευταίο βήμα προς την ομοιογενοποίηση του πληθυσμού της Ανατολίας, ώστε να δημιουργηθεί αυτό που η Ιγσίζ αποκαλεί «μονοφωνικό ανθρώπινο τοπίο» («monophonic human-space»). Η παρουσίαση των εμπειριών των μικρασιατών προσφύγων στο τουρκικό κοινό μέσω πολιτισμικών προϊόντων, έστω και αν κινείται σε αντιπροσωπευτικό επίπεδο, έχει συμβολική σημασία, με την έννοια της “επαναφαντασίωσης” (“re-imagination”) των λαών της Ανατολίας. Με τις προσπάθειες αυτές δόθηκε έμφαση στην ελληνοτουρκική συνύπαρξη, στο μικρασιατικό παρελθόν εν γένει, και στα δεινά μιας περιόδου αποχωρισμών που οριστικοποιήθηκε ως συνέπεια του 1922. Η έννοια της πατρίδας βρέθηκε στο επίκεντρο αυτής της πολιτισμικής παραγωγής. Ο αναγνώστης διαβάσει τις ιστορίες για την ανταλλαγή των πληθυσμών με κατευθυνόμενη προοπτική: η συνύπαρξη των λαών είναι δυνατή. Γενικά, υποστηρίζει η Ιγσίζ, οι άνθρωποι στην Τουρκία περνούν σε μια νέα πορεία ανακάλυψης του παρελθόντος τους, πορεία η οποία άρχισε με προϊόντα πολιτισμού. Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η παραγωγή αυτή, που φέρνει το παρελθόν της Ανατολίας στο τουρκικό παρόν, αυξήθηκε σημαντικά και διακρίνει κανείς μία συνειδητή προσπάθεια προκειμένου να δει το αναγνωστικό κοινό πως υπάρχουν και άλλα πράγματα, εκτός της εθνικότητας και της θρησκείας, που συνδέουν τους ανθρώπους, όπως η γεωγραφική συγγένεια, που επίσης καθίστούν δυνατή τη συνύπαρξη. Πιστεύει πως αυτή η “επαναφαντασίωση” έχει σχέση με την επιδίωξη ενός διαφορετικού μέλλοντος. Οπότε, πιθανώς, οι άνθρωποι που ασχολούνται επαγγελματικά με τα πολιτισμικά θέματα θα προσπαθούν και θα προτείνουν λύσεις στα καινά σύγχρονα προβλήματα, μελετώντας τις τραγωδίες του παρελθόντος και αξιοποιώντας την έννοια της γεωγραφικής συγγένειας, με στόχο

²⁰ Το κείμενο αυτό χρησιμοποιήθηκε σε μία έρευνα στην οποία συνεργάστηκα με τον Αλέξανδρο Πέτσα για το Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας. Θα θέλαμε και από τη θέση αυτή, να ευχαριστήσουμε την κ. Ιγσίζ, που μας παραχώρησε την ανέκδοτη εργασία η οποία έχει τίτλο *From Landscape to Sense-scapes of Anatolia: Viewing Asia Minor Refugee Memory Narratives of Homeland in Post-1980 Music and Literature Productions in Turkey*.

πάντοτε την ειρηνική συμβίωση. Στη σειρά *Mare Nostrum* η πολυφωνία του παρελθόντος της Μικράς Ασίας προβάλλεται ως αντίθεση προς τον εθνικιστικό, ομοιογενή και μονοφωνικό λόγο που επιβάλλουν οι επίσημες θέσεις. Το έτος 2002 ο εκδοτικός οίκος Belge έλαβε το βραβείο ελληνοτουρκικής φιλίας και ειρήνης Αμπντί Ιπεκτσι (Abdi İpekçi) για τη σειρά αυτή.

Το θέμα της προσφυγιάς και η αναζήτηση μίας διαφορετικής ταυτότητας έγιναν πηγή έμπνευσης και για κινηματογραφικές ταινίες στην Τουρκία. Το 1991 η σκηνοθέτης Τομρίς Γκιριτλιόγλου (Tomris Giritlioglu)²¹ γύρισε μία ταινία που είχε τον ίδιο τίτλο με το μυθιστόρημα της Φεριντέ Τσιτσεκόγλου, *Η Άλλη Μεριά Του Νερού*. Η ταινία αποδίδει πιστά το πνεύμα του βιβλίου. Περιγράφει τα βάσανα των προσφύγων που προκαλούνται από τις επίσημες αρχές, οι οποίες δεν είναι ανεκτικές στο διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης. Η δεύτερη ταινία *Yazi Tura* (*Κορώνα-Γράμματα*) προβλήθηκε τους τελευταίους μήνες του 2004. Σκηνοθέτης και σεναριογράφος ήταν ο Ουγούρ Γουτζέλ (Uğur Yücel), γνωστός ηθοποιός στην Τουρκία. Στο *Yazi Tura*, όπως είναι φανερό και από τον τίτλο του, υπάρχουν δύο αυτοτελείς ιστορίες. Η πρώτη εντύπωση είναι πως πρόκειται για δύο ξεχωριστές ταινίες μικρού μήκους.

Η πρώτη ιστορία αρχίζει με την επιστροφή ενός στρατιώτη στην πατρίδα του την Καππαδοκία. Καταλαβαίνουμε πως επιστρέφει από την υποχρεωτική του θητεία στην ανατολική Τουρκία. Του λείπει το ένα πόδι. Πίσω στο πατρικό του σπίτι ζει με τα σύνδρομα του πολέμου. Συγκρούεται συχνά με τους ανηρώπους που είναι είτε ξένοι είτε περιφρονητικοί απέναντι στις εμπειρίες του. Στη συνέχεια καταλαβαίνουμε πως ο νεαρός είχε αγαπήσει μία κοπέλα στην κοντινή κομόπολη και πως η οικογένεια της κοπέλας, για λόγους που δεν διευκρινίζονται πλήρως, είχε αναγκαστεί να επιστρέψει στο χωριό της καταγωγής τους στην ανατολική Τουρκία. Η κοπέλα ή μάλλον η ανάμνησή της καλεί τον ήρωα σε μία στιγμή που η ένοπλη σύγκρουση εξελίσσεται σε όλη την σφοδρότητα της. Ο σκηνοθέτης χρησιμοποιεί απλώς την οπτασία της κοπέλας. Δεν ξέρουμε αν ζει εκεί, αν ανήκει και πολεμεί στο αντίπαλο προς τις τουρκικές δυνάμεις ή αν είναι μία αμέτοχη νεαρή γυναίκα που ζει στο πατρικό της σπίτι. Τον καλεί όμως σε μία άσχημη στιγμή της σύγκρουσης, τη στιγμή που ο ήρωας της ταινίας απαντάει στο κάλεσμά της, τραυματίζεται και χάνει το πόδι του. Η αποστασιοποίηση του σκηνοθέτη και από τους δύο εμπόλεμους είναι πολύ χαρακτηριστική. Στο τέλος της ταινίας ο πρωταγωνιστής, ανήμπορος να προσαρμοστεί στη ζωή, αυτοκτονεί.

---

²¹ Η ίδια σκηνοθέτης βασισμένη σε ένα άλλο βιβλίο γύρισε μία ταινία σχετικά με τον φόρο περυσίας: *Salkım hanımın Taneleri*. Η ταινία ασκούσε δριμυία κριτική στην πολιτική εκείνη που σκόπευε να εκτουρκίσει την οικονομία τιμωρώντας τους «διαφορετικούς», δηλαδή τους Ρωμιούς, τους Αρμένιδες, τους Εβραίους και τους Ντονμέδες, κατοίκους της χώρας.

Η δεύτερη ιστορία διαδραματίζεται στην Ιστανμπούλ μετά τους σεισμούς της 17 Αυγούστου. Ο κεντρικός χαρακτήρας της διήγησης είναι επίσης ένας πρώην στρατιώτης που έχει κάνει την θητεία του στην ανατολική Τουρκία. Με την επιστροφή του ανοίγει ένα περίπτερο για να βγάλει το ψωμί του. Ο σεισμός της 17^{ης} Αυγούστου όχι μόνον καταδαφίζει το περίπτερο του αλλά και την προηγούμενη ζωή του, εφόσον είναι η αφορμή για να γνωρίσει την πρώτη αγάπη του πατέρα του και το παιδί της. Το γεγονός ότι η γυναίκα είναι Ρωμιά δεν φαίνεται να ενοχλεί τόσο τον ήρωα όσο ο ετεροθαλής αδελφός του, που είναι ομοφυλόφιλος πλήρως συμφιλιωμένος με τον εαυτόν του. Δεν κρύβει δηλαδή τη διαφορετική του ταυτότητα! Ο κεντρικός ήρωας, ως άνδρας ενοχλείται αφάνταστα από την ομοφυλοφιλία του αδελφού του. Τον αρνείται. Κάθε προσπάθεια επαφής που προέρχεται από αυτόν και το περιβάλλον του και έχει στόχο να αποσπάσει την αποδοχή του τον αγριεύει ακόμη περισσότερο. Η οικειότητά του με το θάνατο που την έχει αποκτήσει στο στρατό τον κάνει τρομακτικά σκληρό. Τρομοκρατεί ακόμη και τους ανθρώπους του υποκόσμου. Από την άλλη μεριά, ο θεατής παρακολουθεί και τα βάσανα της Ρωμιάς γυναίκας, βάσανα που τα προκάλεσε ο ξεριζωμός από την πατρίδα και η υποχρεωτική φυγή από το πατρικό τους σπίτι. Και ακόμη το πώς ο πατέρας του παιδιού της της έχει συμπεριφερθεί ως «εθνικός άλλος» με αποτέλεσμα η γυναίκα να αναγκαστεί να φύγει μαζί με το μικρό της παιδί, να ξεριζωθεί. Σ' αυτόν τον τρόπο τα παιδιά ενός πατέρα θα μεγαλώσουν χωριστά. Ο ομοφυλόφιλος αδελφός τελικά, στην προσπάθειά του να επικοινωνήσει με τον «εκατό τοις εκατό» άνδρα αδελφό του κάνει χρήση των κωδικών «της μαγκιάς» και καταφέρνει να συνφιλιωθεί μαζί του. Αν και αρκετά ειρωνικά για να προστατέψει τον αδελφό του από κάποιους που θέλουν να τον βλάψουν, ο άνδρας αδελφός-προστάτης γίνεται δολοφόνος και προτιμάει να πεθάνει παρά να συλληφθεί. Η κατάληξη της δεύτερης ιστορίας δείχνει στο θεατή πως οι δύο κεντρικοί ήρωες δεν μπόρεσαν να ζήσουν μία απλή ζωή λόγω της εμπειρίας του πολέμου, όπου συνυπηρέτησαν στην ίδια ομάδα. Και χάθηκαν...

Η ταινία δέχτηκε πολλές κριτικές. Ο σκηνοθέτης της κατηγορήθηκε για πρωτόλειο ενθουσιασμό επειδή επιδίωξε να στριμώξει στην ταινία του πολλές καταστάσεις καταφεύγοντας σε υπερβολές, χαρακτήρων και γεγονότων. Ο ίδιος απέφυγε να ερμηνεύσει την ταινία του. Εκείνο που φαίνεται να διέφυγε από τους κριτικούς είναι η επικοινωνία των δύο ιστοριών, που είναι οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος, και σηματοδοτούν μία ενότητα. Η σύνθεσή τους περιλαμβάνει ένα μήνυμα. Όπως είναι φανερό, στην τελευταία ιστορία δεν υπάρχει ελπίδα διόρθωσης του παρελθόντος. Η τύφλωση του εθνικισμού έχει καταφέρει να χωρίσει τους δύο αγαπημένους και τον πατέρα από το γιο. Έχει τερματιστεί με ξεριζωμό και προσφυγιά. Έχει γίνει αιτία πολλών δινών. Ενώ στην πρώτη, παρόλο που υπάρχει πόλεμος και στρατιωτικές συγκρούσεις, ακόμη υπάρχει ελπίδα. Μπορεί ο στρα-

τιώτης να μην τραυματιστεί και συνεπώς να μπορέσει να απαντήσει στο κάλεσμα της παιδικής αγάπης του.

Η τρίτη ταινία είναι η πιο πρόσφατη. Λέγεται *Περιμένοντας Τα Σύννεφα (Bulutları Beklerken)* και σκηνοθέτης της είναι η Γιεσίμ Ουσταόγλου (Yeşim Ustaoğlu)²². Η προβολή της άρχισε τον Δεκέμβριο του 2004. Η Ουσταόγλου στην αρχή της ταινίας αναφέρει πως για το γύρισμά της την ενέπνευσε το βιβλίο *Ταμαμά*. Παρατηρούμε εδώ για μία ακόμα φορά την επιρροή της λογοτεχνίας στον κινηματογράφο και στη συγκρότηση της αφήγησης. Η ταινία θυμίζει πολύ ντοκιμαντέρ. Βλέπουμε τον ξεριζωμό στον Πόντο και την απόφαση μίας νέας να συνεχίσει την ζωή της στην Τουρκία με διαφορετική ταυτότητα. Ο προβληματισμός της, ως ηλικιωμένης γυναίκας στα στερνά της ζωής, για την ταυτότητά της, είναι το κύριο θέμα της ταινίας. Συναντούμε δηλαδή και πάλι τρεις ανθρώπους που αναζητούν μία εναλλακτική αφήγηση, διαφορετική από την επίσημη, και χρησιμοποιούν για αυτό τις ιστορίες του ξεριζωμού και της προσφυγιάς.

* * *

Είναι φανερό ότι η συγγραφή ή η μετάφραση βιβλίων τα οποία ανακαλούν την πολυεθνική εικόνα της Μικράς Ασίας δεν είναι ένα τυχαίο γεγονός. Είτε πρόκειται για συνειδητή επιλογή είτε για υποσυνείδητη. Οι άνθρωποι οι οποίοι δεν νιώθουν ευχαριστημένοι από την επίσημη θέση του κράτους για το παρελθόν, το παρόν και ενδεχομένως για το μέλλον της χώρας τους αναζητούν μία εναλλακτική λύση μέσα από τις ιστορίες της προσφυγιάς. Βέβαια αυτή η αναζήτηση της διαφορετικότητας είναι σχετικά πρόσφατο φαινόμενο. Μέχρι τη δεκαετία του 1980 ελάχιστοι άνθρωποι διέθεταν την τόλμη να εκφράζουν σκέψεις και θέσεις οι οποίες να διαφοροποιούνται από τις επίσημες θέσεις. Ξεκινώντας από το 1985 παρ' όλες τις πολιτικές πιέσεις πάνω στην πολιτισμική έκφραση, το θέμα της προσφυγιάς και του ξεριζωμού, μαζί με την αναζήτηση ενός διαφορετικού τρόπου ύπαρξης, και συνύπαρξης, εμφανίζεται όλο και ένα πιο συχνά. Ο εθνικός «άλλος» της επίσημης αφήγησης γίνεται συνάνθρωπος των ανθρώπων που αρνούνται κάθε είδους συμπίεση με τις επίσημες θέσεις. Το βραβείο Αμπντί Ιπεκτσι έχει πολύπλευρη σημασία. Επιβραβεύει αυτούς που απορρίπτουν τους περιορισμούς του εθνικισμού. Συμβάλλει στη δημιουργία πνευματικής επικοινωνίας ανάμεσα σε ανθρώπους που αρνούνται να συμφωνούν με στερεότυπα, γενικώς, και επίσημες θέσεις. Μπορεί να λειτουργεί και ως μία προστατευτική πνευματική ασπίδα. Η τουρκική αφήγηση, εν-

²² Προηγούμενως έχει γυρίσει το Σημάδι (İz) και Το Ταξίδι Στον Ήλιο (Güneşe Yolculuk).

δεχομένως και η τουρκική κοινωνία μέσα από τις αφηγήσεις του ξεριζωμού και της προσφυγιάς φαίνεται να αναζητάει ένα διαφορετικό ταξίδι μέσα στο χρόνο και στο χώρο.

Damla DEMİRÖZÜ

Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Ankara Üniversitesi
Sıhhiye, 06100-ANKARA (Turkey)
 ddemirozu@hotmail.com

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ABRAHAMS, M. H. (1985), *A Glossary of Literary Terms*, Cornell University: Harcourt Brace College Publishers.
- ANDERSON, B. (1991), *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, N. York-London [Ελληνική μετάφραση Π. Χαντζαρούλα με τον τίτλο *Φαντασιακές κοινότητες. Στοιχασμοί για τις απαρχές και τη διάδοση του εθνικισμού*, Αθήνα: Νεφέλη, 1997].
- ARI, K. (1995), *Büyük Mübadele, Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- BORA, T. (1998), «Milli Kimliğin Kuruluş Döneminde Resmi Metinlerde ‘Yunan Düşmanlığı’ Neden Eksikti, Nereye Gitmişti?» *Defter*, İstanbul: Metis Yayınları: 11, Sayı 32.
- ÇAĞLAR, K. (2004), *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÇANLI, M. (1994), «Yunanistan'daki Türklerin Anadolu'ya Nakledilmesi», *Tarih ve Toplum* 130, Ekim, s. 51-59.
- LIPMANN, W. (1922), *Public Opinion*.
- MILLAS, H. (2003), *Crossing the Aegean*, edited by Renee Hirschon, New York & Oxford: Berghahn Books.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, Λ. (1993), *Η Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- SOMERS M.-GIBSON G. (1994), «Recalling The Epistemological “Other”. Narrative and Social Theory and The Politics of Identity», *Social Theory and The Politics of Identity*, Cambridge.

- SOTIRIOU, D. (1989¹¹), *Benden Selam Söyle Anadolu'ya*, μτφρ. Atilla Tokatli, İstanbul: Alan Yayıncılık.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, Γ. (1988), *Ελεύθερο Πνεύμα*, Αθήνα.
- ΒΙΤΤΙ, Μ. (1995), *Η Γενιά του '30. Ιδεολογία και Μορφή*, Αθήνα: Ερμής.
- ΥΟΡΔΑΝΙΔΟΥ, Μ. (1990), *Loksandra. Istanbul Düşü*, μτφρ. Osman Bleda, Κωνσταντινούπολη: Marenostrum.

